

Visbys tidigaste medeltida stenhus — morfologi, kronologi och kulturkontakter

Sedan 1920-talet har de medeltida stenhusen på Gotlands landsbygd och i Visby uppmärksamrats. Både kulturminnesvård och allmänhet kom att inse deras värde som kulturminnen och miljöfaktorer. Också den arkitekturhistoriska forskningen och historiker har insett deras källvärde. Hur är då forskningsläget? Som medeltidsarkeolog och ansvarig för stadsundersökningarna i Visby tror jag att jag kan ge vissa utvecklingslinjer i det pågående forskningsarbetet.

Till att börja med kan vi konstatera att stenhusen ännu utgör ett i stora stycken obanat och säreget forskningsfält. Möjligheterna att kunna belysa tidiga kulturkontakter, som materialiserats i stenhusen, har efterhand medfört ett starkt internationellt forskarintresse för dessa. Jag vill i korthet nämna professor Fehrings arbetsgrupp i Lübeck och doktor Anita Wiedenau i Köln som specialiserat sig på romanska stenhus.

Med Tallinn har vi i Visby haft en nära kontakt genom vår kollega Boris Dubovik. Han har under ett antal år genomfört ett 20-tal noggranna byggnadsarkeologiska undersökningar av 1300- och 1400-talsstenhus. Ett viktigt jämförande material till Visbyhusen har vi också i Riga, där Caune föredömligt publicerat det kända beståndet, ett 15-tal hus från 1200-talet, alla bevarade som ruiner under mark. Vi skall heller inte glömma det stora antalet medeltida byggnader i Gamla stan i Stockholm. De är numera lättillgängligt redovisade i medeltidsstadens Stockholmsvolym.

Som helhet sett är Gotlandsmaterialet, och vi skall här dröja vid husen i Visby, otillfredsställande publicerat. Man skulle önska en detaljerad monografisk framställning. Vi har redan en god förebild. Se på "Das Deutsche Bürgerhaus" som redovisar den tyska borgarhusbebyggelsen. För Visby finns heller ingen enskild husmonografi av det snitt som Sven Rosborn åstadkommit för Malmö. Däremot finns ett antal mindre husbeskrivningar av skilda pennor. Endast något enstaka hus äger publicerade arkitekturuppmätningar, så gamla apoteket och de hus som ingår i stadsmuren och som redovisats i "Visby stadsmur".

Om materialet i huvudsak är opublicerat är likväl forskningsläget inte fullt så dystert. Resultat har avsatts av arkeologer, historiker och dendrokronologer, som alla under senare år har bidragit med nya rön. Vi skall börja med arkeologin:

Sedan 1966 har i innerstaden genomförts 351 arkeologiska undersökningar. Knappt en tredjedel, 104 stycken, har berört stenhus. Därmed närmar sig det kända antalet hus 300, ett rikt studiematerial.

Betraktar vi spridningsbilden av de nu kända husen och gör en beräkning över vad som därutöver bör ha funnits och i många fall ännu kan bestyrkas under markytan, bör det ursprungliga antalet ha uppgått till minst det dubbla, kanske ända upp mot 1000 stenhus.

Ser vi så ett ögonblick till den senaste historieforskningen är dagsläget det att ett tryckfärdigt manus föreligger till ett standardverket över Visbys medeltidshistoria. Författaren är docenten Hugo Yrwing i Lund och boken kommer att betitlas "Visby —

hansestad på Gotland". Den beräknas föreligga tryckt 1986. Här har de ekonomisk-historiska förutsättningarna redovisats för 1200-talets ekonomiska guldålder: en intensifierad fjärrhandel från 1100-talets mitt, i hög grad utövad av gotlänningar, men från 1180-talet med ett allt starkare inslag av utomgotländska och då speciellt tyska köpmän. Yrwing gör bedömningen att Visby säkerligen uppfattats såsom stad från ca 1200, ett kvartsekel före flera städer i mälardalsområdet. Guldåldern för Visbys medeltida handel torde vi kunna räkna efter slaget vid Bornhöved år 1227, då tyska köpmän ges ohejdad handel över Östersjön. Från detta år har vi också det äldsta urkundliga belägget för Visby såsom civitas. Det tycks också vara nu som stenhusbyggandet sätter igång i Visby, således under 1220-talet, som vi skall se av de dendrokronologiska resultaten. Såsom ytterligare ett viktigt urbaniseringskriterium vid denna tid kan vi lägga byggandet av den medeltida djuphamnen, en utveckling från den föregående vikingatida-tidigmedeltida landningsplatsen. En dendrokronologisk datering genom Alf Bråthen, ännu opublicerad, ger, för en pällare som framgrävdes i kvarteret Burmeister 1968 en datering till 1220-talets slut.

Så något om dendrokronologi i Visby. Alltsedan 1978 har på Gotland två forskare parallellt arbetat med äldre trävirke, rikt förekommande både i medeltidskyrkorna på landsbygden och i de profana stenhusen i Visby. För närvarande har sammanlagt ca 1.600 prover tagits, varav ca 600 genom Th. Bartholin samt ca 1000 genom A. Bråthen. Av dessa har ungefär 10 % kunnat ge preliminärdateringar. Det måste i detta sammanhang framhållas att en snar publicering är angelägen, som skall möjliggöra för alla intresserade att ta del av de många viktiga dateringarna. För de medeltida stenhusen kan nämnas att ett antal nu har sin byggnadstid klarlagd.

Det är från en rent historisk synpunkt, som nyss antytts, rimligt att räkna med att stenhusbyggandet skjuter fart under 1220-talet och faktiskt har vi fått stöd för denna datering. Två tidiga belägg skall nämnas: huset med målningarna, inbyggt i landmuren nära söderport, torde av vissa byggnadsdetaljer icke kunna vara yngre än 1220-talet. Ett ytterligare exempel på ett tidigt stenhus är det norra stenhuset i kvarteret Novisen 5, omedelbart norr om stora torget i Visby. Bjälklagens virke är fällt 1231 och huset har rimligtvis byggts redan samma eller omedelbart påföljande år. Huset är för närvarande det äldsta daterade i Visby och vi skall betrakta dess utseende: en rektangulär tvårummig byggnad i tre eller fyra våningars höjd täckt av ett sadeltak. Markplanet kunde man nå genom portar ledande rakt in. Någon källare fanns således ej med där till hörande trapphalsar, något som kom att bli regel för de yngre husen och något som för övrigt mycket väl kan ha förekommit redan 1231, även om vi ännu ej kan exemplifiera detta.

Från 1240- till 1270-talen äger vi ett flertal dateringar för nyuppförda hus. Från 1280-talet däremot känner vi för närvarande intet hus. Detta kan bero på att byggnadsresurserna då helt koncentrerades till landmuren, som vi av de historiska källorna vet var under uppförande detta decennium.

Av äldre forskning har framförts den uppfattningen att man på Gotlands landsbygd byggt stenhus redan under 1100-talets senare hälft. Detta förefaller inte orimligt. Impulser för ett tidigt stenhusbyggande skulle därmed inte — med hänsyn till först nu kända tidigaste dateringar för stenhus i Visby — ha radierat från Visby utan rimligtvis inhämtats genom gotländska köpmän från nordtyskt område där kemenate och steinwerke uppförts redan på 1100-talet i sannolikt inte obetydlig omfattning. En annan intressant omständighet synes vara att Visbyhusen via till Tyskland hemvändande köpmän influerat också högmedeltida nordtysk bebyggelse.

Kulturimpulser och kulturkontakter, dagens tema, speglar sig också i byggnadstekniken för Visbyhusen. Speciellt en grupp hus är intressant från denna synpunkt. I en

handfull stenhus, knappt 10 är kända, har man över en nedre del som i ett eller två plan murats i natursten, använt murtegel.

I förstone överraskande kombination av två murningsmaterial i ett och samma hus tolkade vi tidigare såsom en ombyggnadsetapp. I dag vet vi att det rör sig om enhetligt uppförda byggnader. Intressant nog, och här speglar sig troligen en kulturkontakt, möter samma materialkombination i de nyss nämnda ruinerna i Riga, alla från 1200-talet. Denna speciella grupp hus i Visby är ännu odaterad. Tidigare har man föreslagit en datering till 1400-tal, men en äldre datering är fullt möjlig för vissa av dessa hus, t.ex. ett hus i kv. Svartbrodern.

Beträffande Visbyhusens morfologi, typgruppering och användningsformer, finner vi ifråga om planform att man utan tvekan uppfört hus med vissa normalstorlekar, olika för olika lägen i staden. Någon exakt måttsprecision eller schematiserade planlösningar är det emellertid inte alls fråga om. Beställarens individuella önskemål och byggmästarens eget sinne gav upphov till en rik mångfald av varierande utföranden.

Den länge diskuterade frågan om stenhusens övervägande eller rent av uteslutande funktion som lagerhus kan för närvarande besvaras med att vi är öppna för att vid den kommande djupanalysen av de enskilda murverken pröva bostadsfunktionen för vart stenhus. Mängden latrinkällare indikerar starkt ett boende redan under 1200-talet i vårt fall en del av varje stenhus, i ett plan ovanför källaren.

Denna viktiga fråga om funktion bör den kommande volymen av medeltidsstaden Visby kunna närmare belysa. Här kommer också en översikt av de hittills ca 1.300 arkeologiska dokumentationerna att presenteras. Medeltidsstadens total-registrering kommer också att bilda förutsättningen för all fördjupad vidare forskning kring Visbys stenhus.

Den arkeologiska inventeringen har också medgett en tecknad **rekonstruktion** av det högmedeltida Visby: den centrala bebyggelsen kännetecknades av de helt vitkalkade fasaderna, de konsekvent tegeltäckta taken och, som vi nyligen blivit medvetna om, täckta balkonger och lastbryggor i en hittills oanad omfattning. Reval har gett oss nyckeln till dessa nya observationer.